

CONTRIBUȚIA MONEDELOR LA STABILIREA CRONOLOGIEI CIMITIRULUI ȘI BISERICII DE LA RĂDVANI (JUD. BIHOR)

Corina Toma*

Abstract

The present article is using the monetary finds from the archeological site of Cefa – *La pădure* (Bihor County) and analyzes the method in which they were used in establishing the chronology of the church and cemetery in the medieval village of Rădvani.

The main topic we are addressing is the chronology of the coins themselves, which includes the issuing date (a problem on its own for 12th century Hungarian deniers) and also the circulation period of the coins, an estimation based on graves with multiple coins and different monetary hoards. The limitations imposed by the results of Hungarian numismatic research for the 11th - 13th century, can only show how fragile these estimates are, based only on monetary findings, and brings back in the spotlight the topic of periodisation of funeral space (early Christian graves and the cemetery around the church) and the subject of building or re-building Rădvani village's church.

Key words: Cefa (Bihor County), coins, chronology, cemetery, church, excavation coins.

După începerea săpăturilor în situl arheologic Rădvani (jud. Bihor), în anul 2000, o parte din monedele descoperite în perimetrul cimitirului și al bisericii au fost semnalate în rapoarte de săpătură sau în articole (Crișan *et alii* 2001, 2002, 2004, 2008; Crișan, Hora 2005; Crișan 2005, 2007). Pornind de la premisa că prezența monedei facilitează, dar nu datează cu exactitate contextul arheologic, ea oferind doar un *terminus post quem* sau un *terminus ante quem*, propunem o evaluare a rolului monedelor recuperate în datarea sitului arheologic menționat.

În rapoartele de săpătură și în registrul de evidență al muzeului (MȚCO, nr. inv. 1627-1642) sunt amintite monede emise de regii Ungariei: Béla I (perioada ducatului 1048-1060), Ladislau I (1077-1095), Ștefan al II-lea (1116-1131), Béla al II-lea (1131-1141), Ștefan al III-lea (1162-1172), Ludovic I (1342-1382), Sigismund de Luxemburg (1387-1432) și Vladislav I (1440-1444)¹. În anul 2012, după încheierea cercetării arheologice, ne-au fost aduse pentru a fi identificate 19 monede (Crișan 2016 123-127): o monedă atribuită lui Ștefan I (997-1038), o monedă a ducelui Béla, două monede de argint de secol XI, un denar de la Coloman (1095-1116), cinci denari anonimi din secolul al XII-lea, un denar al lui Béla al IV-lea (1235-1270), un denar al lui Ludovic I (1343-1382), un denar al reginei Maria (1382-1395), trei quartingi bătuți de Sigismund de Luxemburg (1387-1437) și trei denari atribuiți lui Vladislav I (1440-1444), Matia Corvin (1458-1490), respectiv Ferdinand I (1526-1564).

---

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.

E-mail: corinatoma00@yahoo.com

¹ Potrivit spuselor responsabilului de șantier Ioan Crișan, monedele au fost identificate inițial de către colegii Al. Sășianu și A. Lakatos (MȚCO), cel mai probabil după determinantul lui Unger Emil.

***

Seria descoperirilor monetare se deschide cu moneda din mormântul M13, piesă puternic corodată, pe aversul căreia se observă urme incomplete ale legendei + *STEPHANVS REX*, pe care le-am atribuit (ținând cont și de diametrul piesei) monedei Huszár 1². Monedele de acest tip, considerate uneori denari, alteori oboli, au stârnit în numismatica maghiară o serie de discuții privind paternitatea și momentul baterii³. Deși momentul apariției sale este unul disputat, în general, părerile converg spre atribuirea monedei menționate regelui Ștefan I (997-1038)⁴.

În mormântul M13 din cimitirul de la Rădvani moneda H1 apare singură, neînsoțită de alte monede, fapt ce îngreunează estimarea timpului scurs între momentul baterii și cel al îngropării ei. Nici moneda descoperită în imediata apropiere (în mormântul M17) nu ne ajută, căci piesa (datorită stării proaste de conservare) se datează larg pe parcursul secolului al XI-lea. În acest context, atenția se îndreaptă spre mormintele cu monede multiple din cimitirele Alba Iulia – *str. Brîndușei* (Rustoiu *et alii* 2008 20/M93, 21/M137, 23/M225), Alba Iulia – *Pâclișa* (Gáll 2013 204/M2) și Moldovenești (Roska 1914 137/M28; Gáll 2013a 527, 531)⁵, unde monedele H1 apar fie alături de emisiunile H6 bătute de Petru I (1038-1041/1044-1046) sau H8 și H9 bătute de Andrei I (1046-1060), fie asociate cu monedele ambilor emitenți. Asocierea în morminte a monedelor regilor Ștefan I (H1) și Andrei I (H8) a fost constatată și în cimitirele de pe teritoriul Ungariei: Magyarhomorog/c. Hajdú-Bihar (Gedai 1972 67-69; Kovács 1997 207, Táb. 82a/14, 16 M114, M132), Ellend/c. Baranya (Gedai 1972 58, 69, M 254; Kovács 1997 207, Táb. 82/13 M25), Vasas/c. Pécs (Gedai 1972 58, 69 (M39) și Sorokpolány/c. Vas (Kovács 1997 207, Táb. 82a/20 M55). Fără a oferi un răspuns sigur, tezaurele monetare sugerează rămânerea în uz a monedele lui Ștefan I (H1) pentru o perioadă de timp ce depășește domnia lui Andrei I, existând cazuri în care termenul

² În anul 2004 moneda a fost inventariată ca aparținând regelui Ștefan al II-lea (MȚCO, nr. inv. 1628).

³ Hóman Bálint (1916 169-91) a atribuit această emisiune monetară regelui Ștefan I (997-1038), plasând baterea ei imediat după încoronare, ea având drept model dinarii de Regensburg ai socrului său, principele Bavariei, Henric al II-lea (985-995). László Gyula (*apud* Kovács 1997 38-45) și Fekete András (1992 9-10) au devansat momentul emiterii, legând moneda H1 de tatăl lui Ștefan I, conducătorul Géza (972-997). Cataloagele numismatice maghiare atribuie această monedă regelui Ștefan I (Réthy 1899 11/1, Tab I/1; Unger 1960 5/1; Huszár 1979 31/1).

⁴ Gedai István (1972 23-32; 1986 56-93; 2003 35-39) a încercat să argumenteze, pe baza stratigrafiei orizontale a cimitirelor, a structurii tezaurelor monetare și a datelor istorice existente, emiteria monedei H1 la sfârșitul celui de-al doilea deceniu al domniei lui Ștefan I, mai exact, după anul 1018/1020. Ulterior, Kovács László (1997 45-49, 208) a atacat demonstrația făcută de Gedai István, considerând că, pe baza circulației monetare din secolul al XI-lea și a monedelor descoperite în morminte, nu se poate stabili o regulă generală asupra apariției monedei H1. Nici în cazul tezaurelor, datele nu sunt concludente, ele indicând începutul baterii monedei H1 în anii 1000/1008 sau 1013/1015. Kovács László a atacat și documentul de la Veszprém invocat de Gedai István în argumentația sa, afirmând că dacă s-ar adevăra că documentul este o dovadă certă pentru introducerea taxei în bani în perioada 1018-1020, atunci baterea monedei H1 trebuie să fi început cu câțiva ani înainte. Alți numismați (Stanislav Suchodolski, Kenneth Jonsson și Ana-Maria Velter) au optat pentru stabilirea momentului emiterii monedei H1 pe parcursul celei de-a doua jumătăți a deceniului doi (1015, 1018, 1018/1020 sau după anul 1020) (*apud* Kovács 1997 49-51, Táb. 5; Velter 2002 164-165; Jonsson 2003 63-64). O datare mai târzie a fost propusă de Christian Turnwald, care a avansat ipoteza baterii concomitente a monedelor H1 și H4 în anul 1025 (*apud* Kovács 1997 43-44).

⁵ Ana-Maria Velter (1997 166, 347/XL) semnalează în mormântul M28 și o monedă H7 emisă de Aba Samuel (1041-1044).

post quem este dat de monedele regilor Solomon (1063-1073) și Géza I (1074-1077) (Gedai 1972 70, Táb. 2; Kovács 1997 209, Táb. 83a/15, 22; Kovács 2006 42/20, 45-46/32)⁶. Estimarea unei durate de câteva decenii pentru folosirea monedei lui Ștefan I îndeamnă la o atitudine prudentă vizavi de momentul depunerii monedei H1 în mormântul de la Rădvani, pentru evaluarea căruia trebuie să avem în atenție și restul descoperirilor monetare.

În stadiul actual al cercetării cimitirului Rădvani, moneda H1 este urmată de moneda **Huszár 11** bătută de ducele Béla (1048/1050-1060), monedă găsită în mormântul **M233**. În calitate de principe, Béla a primit de la fratele său, regele Andrei I, dreptul de a bate monedă în teritoriile încredințate lui (partea de la est de fluviul Tisa și regiunea Nitra). Uzând de acest drept (*jus propriae monetae*), ducele Béla a emis un singur tip monetar (H11), o monedă de bună calitate care, datorită faptului că nu a urmat cursul devalorizării înregistrat în cazul emisiunilor lui Andrei I, a circulat uniform în întreg regatul maghiar (Kovács 1997 100-101, 105, 212). În cimitirele din Transilvania sunt semnalate câteva monede atribuite regelui Béla I, însă prezența monedei H11 ne este cunoscută doar în cazul cimitirului Hunedoara – Dealul Comoara (Roska 1913 171/M6; Sabău 1958 289/17; Velter 2002 346/XXXI). În cimitirele de pe teritoriul actual al Ungariei (Kovács 1997 107, 207, Táb. 82a)⁷, monedele ducale (H11) se asociază în majoritatea cazurilor cu monedele regale (H12), excepție făcând mormântului M20 din cimitirul Szentkirály (c. Bács-Kiskun), unde moneda ducelui Béla se asociază cu moneda H15 a regelui Solomon (1063-1074). Asocierea dintre moneda ducală și cele ale regelui Solomon o reîntâlnim în tezaurele monetare, dar spre deosebire de cimitire, descoperirile de la Nagytapolcsány/r. Nitra (Slovacia) și Dömsöd/c. Pest (Ungaria) (Kovács 1997 209, Táb. 83 a-b/23) indică o perioadă de circulație ce atinge domnia lui Géza I (1074-1077) și începutul domniei lui Ladislau I (1077-1095). În absența altor elemente de inventar, datarea mormântului M233 este condiționată de estimarea duratei de folosință a monedei H11, care pare a se prelungi până în deceniul opt al secolului al XI-lea.

Moneda H1 (Ștefan I)		Moneda H11 (Béla I)	
<i>Cimitire</i>	<i>Tezaure</i>	<i>Cimitire</i>	<i>Tezaure</i>
↓	↓	↓	↓
Petru I (1038-1041 / 1044-1046) Andrei I (1046-1060)	Solomon (1063-1073) Géza I (1074-1077)	Solomon (1063-1073)	Ladislau I (1077-1095) Coloman (1095-1116) ?

Tab. 1 Perioada de circulație a monedelor H1 și H11 cf. asocierilor din morminte și din tezaurele monetare

Revenind la problema datării mormântului M13 din cimitirul Rădvani, constatăm că (potrivit repertoriului descoperirilor) între moneda atribuită lui Ștefan I și aceea a ducelui Béla nu intervin emisiuni ale regilor Petru I, Aba Samuel sau Andrei I. Deși acceptarea existenței unui hiatus este prematură, atâta vreme cât săpăturile efectuate au acoperit sub 8% din suprafața cimitirului⁸, Ioan Crișan (2016 69-70) a

⁶ Tezaurul de la Hódmezővásárhely (c. Csongrád, Ungaria) conține monede bătute de Ștefan I (H1), Petru I (H?), Aba Samuel (H7), Andrei I (H8, H9) și Solomon (H14, H17), iar tezaurul descoperit la Topočany-Dolné (r. Nitra, Slovacia), determinat parțial, include monede emise de regii Ștefan I (H1), Béla I (H11, H12), Solomon (H17) și Géza I (H18, H19, H20).

⁷ Vezi cimitirele de la Esztergom (c. Komárom-Esztergom), Rezi (c. Zala), Sarkadkeresztúr (c. Békés), Szeged-Szőreg (c. Csongrád) și Tiszalok (c. Szabolcs-Szatmár-Bereg).

⁸ În perioada 2000-2011 (cu întreruperi), din suprafața cimitirului estimată la 7 000 mp a fost cercetată o arie de 532 mp, unde au fost descoperite 448 de morminte, din care 194 de

reluat interpretarea Anei-Maria Velter (2002 166, 172)⁹, cf. căreia *emisiunile primului rege apostolic – Ștefan I – nu au ajuns în pământ înainte de a doua treime a secolului*, și, preluând trunchiat observațiile din studiul înmănat în anul 2012 (odată cu catalogul monedelor), a datat mormântul M13 *începând cu a doua treime a secolului al XI-lea până în a doua jumătate a secolului când apar emisiunile regilor Solomon (1063-1073) și Geza I (1074-1077)*. Restrângerea cronologiei mormântului M13 este nefondată, căci contextele funerare¹⁰ și tezaurele monetare sugerează pentru moneda lui Ștefan I o perioadă de circulație ce pornește din momentul baterii (situat cândva în primele două decenii) și continuă până în deceniile șapte și opt ale secolului al XI-lea (Tab. 1). Mai mult, cronologia propusă pentru mormântului M13 subminează, fără semnalarea altor elemente cu putere certă de datare, opțiunea finală pentru fixarea debutului înmormântărilor în cimitirul Rădvani *la începutul secolului al XI-lea* (Crișan 2016 71)¹¹.

O datare incertă avem și în cazul monedei descoperite în mormântul **M64**. Moneda, puternic deteriorată, nu poate fi atribuită unui anumit emitent din a doua jumătate a secolului al XI-lea, reexaminarea ei permițând restrângerea datării la perioada cuprinsă între domnia lui Géza I (1064-1077) și începutul domniei lui Ladislau I (1077-1095)¹². Urmând stratigrafia orizontală a cimitirului, în vecinătatea mormântului M64 se plasează mormântul **M59** în care a fost depus un denar **Huszár 40**, bătut în a doua jumătate a domniei regelui Coloman (Kovács 1997 178-180, Táb. 63)¹³. Renunțarea treptată la începutul secolului al XII-lea la obiceiul depunerii mai

---

morminte au fost atribuite fazei I (Crișan 20016 63). Mai mult, există alte două monede (în mormintele M17 și M294) datate în secolul al XI-lea, care datorită stării de conservare au emitentul necunoscut. Pentru datarea mormintului M294, Ioan Crișan (2016 70) amintește mormintele din cimitirele Alba Iulia - *str. Brîndușei* și Püspökladány-Eperjesvölgy, unde obiecte de podoabă similare (inele de păr cu extremitate în formă de S și un inel digital din bandă de argint cu secțiune rombică) apar în asocieri cu monede de la Ștefan I, respectiv Andrei I. La acestea se adaugă moneda din mormântul M274, care prin prisma inventarului funerar (inele de păr simple și cu extremitatea în formă de S) și a învecinării cu mormântul ce conține moneda ducelui Béla, poate fi atribuită ipotetic secolului al XI-lea.

⁹ În sprijinul acestei idei, Ana-Maria Velter amintește mormântul M28 din cimitirul de la Moldovenești și descoperirile din cimitirele Arad-Vladimirescu și Vășand. În primul caz contextul de descoperire al monedelor lui Petru I și Andrei I rămâne necunoscut, iar la Vășand sunt semnalate două morminte ce conțin o monedă H1 a lui Ștefan I (M8), respectiv o monedă H9 a lui Andrei I (M1) (Roska 1941 51-52/M1, M4, M8, M9).

¹⁰ Reamintim aici cimitirele, nu puține la număr, în care monedele lui Ștefan I apar singure: Alba Iulia – *str. Brîndușei* cu mormintele M94, M133, M124, M145, M170, M196, M224, M228 (Rustoiu *et alii* 2009), Hunedoara – *Dealul Comoara* cu mormintele M23, M24, M29, M39 (Roska 1913 174-177), Moldovenești cu mormintele M23, M24, M32 (Roska 1914 133-134, 137), Vășand (Roska 1941 52/M8) sau Hodoni (jud. Timiș) cu mormintele M2 și M4, fiecare cu câte două monede H1 (Bejan, Moga 1979 159, 165).

¹¹ Spre sfârșitul cercetării arheologice a sitului, prima fază a cimitirului Rădvani (anterioară construirii bisericii) a fost datată în secolele XI-XIII, fără a acoperi în întregime ultimul secol, de vreme ce *a doua fază din evoluția cimitirului a debutat odată cu ridicarea edificiului bisericii și s-a dezvoltat în jurul acestuia în decursul sec. XIII-XVI* (Crișan 2011 29). În urma campaniei din anul 2011, pentru cea de-a doua fază se revine la datarea propusă în anii anteriori: secolele XIV-XVI, consemnându-se faptul că *nu au fost identificate vestigii ale unui presupus edificiu bisericesc databil în secolele XI-XIII* (Crișan 2012 42).

¹² Inițial, am propus o datare care mergea până spre începutul domniei lui Coloman (vezi Crișan 2016 123).

¹³ Analizând critic cronologiile predecesorilor săi: Hóman Bálint, Leszih Andor, Unger Emil și Huszár Lajos, Kovács László se pronunță, în lipsa reperelor arheologice, doar asupra cronologiei tipurilor monetare H31, H33, H35 și H38.

multor monede într-un singur mormânt¹⁴ împiedică formularea unor ipoteze privitoare la momentul depunerii monedei lui Coloman. Nici tezaurele monetare nu aduc informații suficiente¹⁵; singura descoperire cunoscută care conține denari H40 este cea de la Mosonytétény (Austria), cu termenul *post quem* dat de moneda H47 bătută în timpul lui Ștefan al II-lea (1116-1131) (Kovács 1997 211, Táb. 83b/43; 2006 44/30). Între mormintele M64 și M59 a fost dezvelit mormântul **M62** care avea în inventar un denar anonim **Huszár 82**, cu emitent și dată de batere necunoscute¹⁶. Lipsa legendei a făcut imposibilă atribuirea denarilor anonimi bătuți pe parcursul secolului al XII-lea, cunoscut fiind faptul că emiterea lor a început în timpul domniei lui Coloman (Kovács 1997 291). Alți denari anonimi de secol XII apar în grupul format de mormintele **M216**, **M228** și **M214**, ce conțin monede de tip **Huszár 84**, **Huszár 96** și **Huszár 99** sau **100** (starea fragmentară și reversul ilizibil fac imposibilă diferențierea între ultimele două variante).

Identificarea emitenților acestor denari fără legendă a rămas până astăzi sub semnul întrebării. Comparând diferite semne și simboluri care apar pe monede, Réthy László (1899 15-16, Táb. 5) a inclus denarii anonimi CNH I 69 (H82), CNH I 71 (H84), CNH I 81 (H96), CNH I 87 (H99) și CNH I 88 (H100) într-o primă categorie, care începe cu domnia lui Coloman (1095-1113) și sfârșește cu domnia lui Géza al II-lea (1141-1162)¹⁷.

Pentru denarii H82 și H84, absenți din cimitirele transilvănene verificate de noi, singurele repere cronologice rămân tezaurele monetare, cu rezerva că ele au fost recuperate (de cele mai multe ori) parțial sau au o compoziție incertă. Astfel, în tezaurul monetar de la Zau de Câmpie (jud. Mureș) denarii anonimi H82 se asociază cu denari emiși de Géza al II-lea (Közli 1875 59; Sabău 1958 299/62; Kovács 1997 307, Táb. 99). Denarii de tip H84 din tezaurele maghiare de la Etyek-Bot(hi) puszta, Esztergom-*Graner Fund* și dintr-un alt tezaur din zona Esztergom apar alături de monedele lui Coloman și Béla al II-lea (Kovács 1997 307, Táb. 99; Kovács 2006 37-40). Prezența denarilor H82 și H84 în tezaure care conțin monede din timpul lui Béla al II-lea (1131-

¹⁴ La scara bazinului carpatic se cunosc două morminte, în cimitirele de la Kaposvár/c. Somogy (Ungaria) și Moraván (Slovacia), în care monedele regelui Coloman (H33 și H35) sunt depuse alături de monedele H49 emise de regele Béla al II-lea (1131-1141) (Kovács 1997 208, Táb. 82b/55-56).

¹⁵ Nici unul dintre cele trei tezaure transilvănene care conțin monede emise de Coloman nu include moneda H40. Tezaurul de la Bărbant (Alba Iulia, jud. Alba), recuperat parțial, conține 184 de monede H35 și H37 bătute de Coloman și 3 monede H49 emise de Béla al II-lea (1131-1141). Tezaurul de la Zaul de Câmpie (jud. Mureș) este format din 203 monede (tipurile neprecizate) emise de Coloman, Ștefan al II-lea (1116-1131), Béla al II-lea și Géza al II-lea (1141-1162). Situația rămâne necunoscută în cazul tezaurului de la Sohodol (jud. Alba), unde din cele aproximativ 1 200 monede componente au fost recuperate doar două monede (H35 și H37) (Sabău 1958 299/62; Pap, Blăjan 1995 489-496, Pl. I-IV; Velter 2002 341/V, 352/LXXV; Munteanu 2007 183).

¹⁶ Semnalăm aici eroarea făcută de noi în catalogul monedelor din 2012, unde în cazul denarilor anonimi de secol XII a apărut sintagma *cu urme de legendă* (vezi Crișan 2016 124).

¹⁷ Unger Emil (1960 7-8) a atribuit denarul CNH I 71 (H84) regelui Ștefan al II-lea (1116-1131) și denarii CNH I 69 (H82), CNH I 81 (H96), CNH I 87 (H99) regelui Béla al II-lea (1131-1141), atribuirii care nu au rezistat în timp. Dată fiind polemica din jurul datării acestor emisiuni, Ioan Crișan (2016 69, 143-144/M214, M216, M228) a adoptat la prezentarea mormintelor (Anexa III) cronologia propusă de Unger Emil, iar în prezentarea primei faze a cimitirului de la Rădvani pe cea propusă de Réthy László.

1141) și Géza al II-lea (1141-1162) trimite la cronologia tradițională propusă de Réthy László¹⁸, adică la epoca regilor Coloman-Géza al II-lea (1095 → 1162).

Denarii anonimi H96, H99 și H100 apar în *cimitirele din jurul bisericilor* de la Streisângeorgiu/jud. Hunedoara (Popa 1976 52/M46, 54/M57; Velter 2002 351/LXIII M46 și M57; Gáll 2013c 163), Biharia - *Cărămidărie*/jud. Bihor (Velter 2002 341-342/VIII 69-70, 78), Cluj-Mănăstur/jud. Cluj (Velter 2002 343/XVII M 158) și Dăbâca – *Grădina lui Tămaș*/jud. Cluj (Gáll 2013b 163-164/M12A și 165/M26). În cimitirul Cluj-Mănăstur au fost descoperiți denari cu numele lui de Béla al III-lea (1172-1196), iar în cimitirele Biharia-*Cărămidărie* și Streisângeorgiu sunt semnalati denari anonimi de tip H117a și H140, datați de Kovács László (1997 297-304) în a doua jumătate a secolului al XII-lea, din timpul domniei lui Géza al II-lea și până în primii ani ai domniei lui Béla al III-lea (1141 → 1196)¹⁹.

Spre deosebire de cimitirele menționate, documentate numismatic până spre sfârșitul secolului al XII-lea, în stadiul actual al cercetării, din cimitirul Rădvani avem o singură monedă care poate să depășească (ca dată de emiterie) domnia lui Géza al II-lea (1141-1162): denarul anonim **Huszár 164** găsit împreună cu un denar emis de Ludovic I (1343-1382) în mormântul **M123**. Unger Emil (1960 9) a datat această monedă în epoca lui Ștefan al III-lea (1162-1172), însă numismații maghiari au respins această atribuire. După reexaminarea opțiunilor existente în istoriografie, Kovács László (1997 299-305) a propus pentru baterea denarului anonim H164 domnia lui Géza al II-lea și a regilor următori, mergând până la începutul domniei lui Béla al III-lea (1141-1196). Exemplarele descoperite în cimitirele transilvănene sunt puține, în cimitirul Drăușeni (jud. Brașov), denarul anonim H164 aparține unui mormânt ce conținea și o monedă emisă de Béla al III-lea (*apud* Velter 2002 345/XXII 144). Denarul H164 apare și în cimitirul Alba Iulia – *Catedrala Romano-Catolică*, unde moneda cea mai târzie îi revine regelui Béla al III-lea (Velter 2002 340/34). Asocierea în mormântul de la Rădvani a denarului anonim H164 cu moneda bătută de Ludovic I nu trimite la o lungă perioadă de circulație a celui dintâi. Diferența de aproape 200 de ani dintre cele două monede, situarea mormântului M123 în interiorul bisericii și poziția denarului anonim („sub capătul piciorului stâng”) ne îndeamnă să presupunem că denarul H164 provine dintr-un context mai vechi, deranjat de lucrările de construcție ulterioare sau de săparea mormântului M123²⁰.

Denarii anonimi menționați au servit la datarea primei faze a cimitirului Rădvani - *cimitir de tip rural, fără biserică* – până dincolo de începutul secolului al XII-lea, denarului H164 atribuindu-i-se un rol esențial în fixarea cronologiei sitului:

Pe bază de monede se pot individualiza câteva morminte datând din secolul al XII-lea, respectiv mormintele M62, M214, M216 și M228. [...] Dinarul arpadian anonim H164, emis probabil în timpul regelui Ștefan al III-lea susține ipoteza practicării înmormântărilor și în al treilea sfert al secolului al XII-lea (Crișan 2016 71).

¹⁸ Împărțirea în două grupe cronologice a denarilor anonimi de secol XII făcută de Réthy László a fost criticată parțial de Kovács László (1997 291-292).

¹⁹ Datarea lui Kovács László se bazează pe analiza cimitirelor transilvănene de la Peteni și Zăbala (jud. Covasna). Folosind evenimentele istorice pentru a stabili cronologia cimitirelor și a denarilor anonimi descoperiți aici, Kovács László stabilește emiteria denarilor anonimi H117a și H140 în timpul domniei lui Géza al II-lea sau în anii imediat următori. Ulterior, luând în discuție și baterea denarului bracteat H191, ajunge la concluzia că cele două cimitire au fost folosite atât în perioada domniei lui Géza al II-lea, cât și la începutul domniei lui Béla al III-lea (anii imediat următori după 1172).

²⁰ Opinia formulată în manuscrisul din 2012 a fost preluată de arheologul Ioan Crișan (2016 69), fără argumentația care o însoțea.

Monedele din mormintele menționate acoperă, așa cum am arătat deja, epoca Coloman–Géza al II-lea (1095 → 1162), prezența lor sugerând practicarea înmormântărilor până după mijlocul secolului al XII-lea, însă precizarea (ca dată finală) a celui de-al treilea sfert al secolului nu se justifică. Arheologic, denarul H164 a fost găsit în poziție secundară, contextul pentru care moneda oferă termenul *post quem* rămânând necunoscut: un mormânt mai vechi (legat sau nu de existența bisericii!) sau o pierdere accidentală. Din perspectiva abordării numismatice, utilizarea datării lui Unger Emil pentru denarul H164 (seducătoare prin precizie) nu este viabilă. Moneda în cauză, la fel ca și restul denarilor anonimi fără legendă, nu poate fi legată de un rege anume, iar dacă ar fi să acceptăm folosirea ei pentru datarea vreunei faze a cimitirului Rădvani, atunci, pentru mai multă siguranță, trebuie să luăm în considerare durata domniilor lui Géza al II-lea și ale regilor următori (inclusiv Béla al III-lea).

Singura monedă de secol XIII descoperită în situl arheologic Rădvani este denarul **Huszár 310** emis de Béla al IV-lea (1235-1270), găsit sub talpa fundației bisericii. Contextul arheologic al descoperirii a determinat caracterizarea monedei drept *singurul reper sigur* pentru datarea construcției (Crișan 2016 71). Având aceste premise, se pune întrebarea: *Cum datează moneda lui Béla al IV-lea biserica de la Rădvani?*

Înainte de toate, reamintim faptul că rolul de indicator cronologic al monedei depinde de datarea ei și aici trebuie să avem în vedere atât data emiterii, cât și intervalul de timp scurs între aceasta și momentul depunerii sau pierderii ei în situl de la Rădvani. Moneda puțin uzată, cu relief înalt, bine păstrat, evocă o perioadă scurtă de utilizare, observație relativă de vreme ce data de emisie a monedei H310 nu este cunoscută, baterea ei fiind raportată la întreaga domnie a emitentului (1235-1270). În ceea ce privește estimarea perioadei de circulație, tezaurele monetare Cenad și Obad / jud. Timiș, Sebiș și Ștei / jud. Bihor (Harsányi 1924; Sabău 1958 287/10, 291/29, 293/38, 295-296/50), închise cu monede de la Andrei al III-lea (1290-1301), indică circulația emisiunilor lui Béla al IV-lea până spre sfârșitul secolului al XIII-lea și, rezidual, până în primele decenii ale secolului următor²¹.

În aceeași măsură cu informațiile de natură numismatică, important este contextul descoperirii, dat ca fiind *sub talpa bisericii* construite în două etape. Inițial, moneda lui Béla al IV-lea a fost legată de prima etapă, construcția bisericii fiind fixată în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea sau în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (Crișan *et alii* 2003, 2004)²². După încheierea investigațiilor arheologice, se precizează faptul că moneda a fost *găsită sub talpa fundației bisericii în faza a doua de construcție* (Crișan 2016 79). În situația dată, rolul monedei se schimbă, datarea ei devenind un *terminus ante quem* pentru apariția bisericii și unul *post quem* pentru lucrările de refacere:

Singurul reper arheologic sigur privind construirea bisericii este dinarul H310, emis în timpul regelui ungar Bela al IV-lea (1235-1270), descoperit sub talpa fundației acesteia. În urma analizei detaliilor vestigiilor dezvelite, rezultă că edificiul a fost înălțat anterior plasării acestei monede, pentru ca ulterior să fie supus unor intervenții (Crișan 2016 85).

---

²¹ În tezaurul de la Obad monedele lui Béla al IV-lea se asociază cu monede bătute de regele sârb Ștefan Dragutin (1276-1316) și de Tokai, hanul Hoardei de Aur (1290-1312).

²² *Datate argumentată de moneda emisă în timpul regelui Béla al IV-lea (1235-1270) găsită sub talpa fundației, planul construcției bisericii și informațiile documentare din care rezultă că la 1292 satul Rădvani avea o biserică, iar preotul achita dările percepute de episcopul catolic de Oradea (Crișan 2005 57).*

prin urmare,

Acțiunea constructivă corespunzătoare primei faze s-a produs în a doua jumătate a secolului al XII-lea sau în prima jumătate a secolului următor, iar edificiul a păstrat forma și dimensiunile inițiale până la îngroparea amintitei monede Bela al IV-lea (Crișan 2016 87).

În sprijinul acestei cronologii au fost aduse și mormintele cu monede din secolul al XII-lea, emise în perioada de după domnia regelui Coloman (sic!), atribuite datorită absenței resturilor materialelor de construcție²³ cimitirului fără biserică (Crișan 2016 87). Dacă cronologia denarilor anonimi de secol XII (Coloman → Géza al II-lea, poate chiar epoca lui Béla al III-lea) reprezintă un *terminus post quem* pentru ridicarea bisericii de la Rădvani, atunci datarea ei în a doua jumătate a secolului al XII-lea nu se susține, aceasta dacă nu cumva aceste morminte aparțin chiar cimitirului din jurul bisericii²⁴.

Nici cealaltă variantă, a datării primei faze a bisericii în prima jumătate a secolului următor, nu este sugerată de descoperirile monetare din situl de la Rădvani²⁵. Singura descoperire de secol XIII, moneda lui Béla al IV-lea oferă doar un *terminus ante quem*, ce poate fi (potrivit cronologiei monedei) și a doua jumătate a secolului al XIII-lea, nu doar mijlocul acestuia. Lipsa sau prezența firavă a materialului numismatic datat în acest veac a fost constatată și în cazul altor necropole²⁶. În situația dată, pentru

²³ În plus, invocarea resturilor materialelor de construcție pentru a proba relația dintre biserică atribuită primei faze și înhumările conexe acesteia este șubrezită de cazul mormântului M364. Mormântul, ce conținea inele de păr cu capătul răsucit, caracteristice secolului al XI-lea, dar care apar și în secolul al XII-lea (Gáll 2010 *et alii* 71), a fost atribuit, datorită prezenței resturilor materialelor de construcție, fazei a doua a cimitirului Rădvani (cimitirului din jurul bisericii) (Crișan 2016 73). Discutabilă rămâne însă proveniența acestor resturi, atâta vreme cât la ridicarea bisericii fazei I au fost folosite pietre și cărămizi provenite de la o construcție mai veche, ale cărei urme nu au fost identificate în teren.

²⁴ Întrebarea, ca ipoteză de lucru, nu poate fi evitată atâta vreme cât termenul *post quem* pentru apariția bisericii rămâne înființarea episcopiei catolice de Oradea în vremea lui Ladislau I (1077-1095) (Crișan 2016 87).

²⁵ Datarea bisericii de zid abia în prima jumătate a secolului al XIII-lea vine în contradicție cu argumentul de ordin documentar, invocat de Ioan Crișan în sprijinul existenței unei biserici la Rădvani încă de la sfârșitul secolului al XII-lea (vezi nota 22). Pentru a evita nepotrivirea, putem presupune că este vorba de biserică de la care provin pietrele și cărămizile refofolosite (edificiu nelocalizat în teren) sau de o biserică de lemn, dar atunci redeschidem dosarul apartenenței mormintelor cu denari anonimi de secol XII, atribuite cimitirului fără biserică.

²⁶ O situație similară o avem în cazul cimitirului Sănnicolau de Beiuș (jud. Bihor), unde în sectorul „*La Turn*” au fost descoperite, cu excepția mormântului M115 care conținea un pfennig de Landstrass (Carinthia) emis de Bernhardt al II-lea (1202-1256), doar morminte cu monede maghiare emise de Ludovic I (1342-1382), Maria (1382-1387) și Sigismund de Luxemburg (1387-1437). În același sector au fost găsite, în afara contextelor funerare, monedele regilor Géza al II-lea (1141-1162), Ștefan al III-lea (1162-1172) și Béla al III-lea (1172-1196), provenite din morminte deranjate de secol XII. Cu alte cuvinte, în cimitirului Rădvani, la fel ca și în cazul cimitirului Sănnicolau de Beiuș, ne aflăm în situația de a documenta numismatic folosirea lui în secolul al XIII-lea doar pe baza unei singure monede. Acesta a fost probabil unul din motivele pentru care autorii săpăturilor arheologice nu au pus în legătură directă mormântul ce conținea moneda de secol XIII cu nici unul dintre cele trei monumente ecleziatice identificate, datând cimitirul în secolele XI-XII (Popa, Chidioșan 1988; Avram 1995 71-75; Toma 2012a). Raritatea descoperirilor monetare de secol XIII a fost constatată și în cazul cimitirului de la Dăbâca (jud. Cluj), unde a fost descoperită o singură monedă de la Béla al IV-lea (Gáll 2013b 185, 187), sau Cladova (jud. Arad), unde monedele lui Bernhardt al II-lea și Ladislau al IV-lea Cumanul –

a înlătura ipoteza existenței unui hiatus în folosirea necropolei Rădvani, este nevoie de semnalarea unor elemente de habitat care să acopere secolul al XIII-lea, căci descoperirile monetare revin, așa cum vom vedea în continuare, abia spre mijlocul secolului al XIV-lea.

Revenind la cimitirul Rădvani, mormântul **M123** conținea, așa cum am amintit mai sus și un denar **Huszár 547** bătut de Ludovic I (1342-1382), monedă ce marchează o nouă etapă a înmormântărilor în cimitirul Rădvani. Cunoscut sub numele de *denarius Saracenus*, moneda H547 a fost datată (în literatura clasică de specialitate) în anii 1373-1382, ea urmând denarului cu efigia Sfântului Ladislau emis între anii 1358-1372 (Huszár 1979 90/547; Pohl 1982 Tab. 26/89; Pohl 1983 74). Recent, Tóth Csaba (2003/1; 2003/2; 2004) a demonstrat că denarii *cu cap de sarazin* au fost bătuți spre mijlocul domniei lui Ludovic I, înaintea denarilor cu efigia Sfântului Ladislau, aceștia din urmă fiind monedele emise spre sfârșitul domniei. Dincolo de data de emiterie, denarii H547 au circulat, cf. compoziției tezaurelor monetare (Király 1952 27-37; Tóth 2003/1 20), până în timpul reginei Maria (1382-1395) și a regelui Sigismund de Luxemburg (1387-1437).

Volumul mare de monedă bătută de Sigismund de Luxemburg (1387-1437) se reflectă și în descoperirile monetare din morminte²⁷, în cimitirul Rădvani fiind găsiți trei quartingi **Huszár 586** (unul în strat, în interiorul bisericii, ceilalți doi în mormintele **M126** și **M190**). Puternica și rapida devalorizare a quartingilor²⁸ a redus perioada lor de circulație, Huszár Lajos (Huszár 1972 216) considerând că aceste monede au ieșit din circulația comercială după ultimul an de domnie a regelui emitent. Prezența lor în tezaure monetare care ating epoca lui Ioan de Hunedoara (Toma 2016 37, cu bibliografia) ne determină să nu excludem, rămânerea, pe alocuri, în circulație și în perioada inflaționistă ivită după moartea lui Sigismund de Luxemburg. Perioada inflaționistă din timpul domniilor lui Albrecht (1437-1439) și Vladislav I (1440-1445), separate de *interregnum*-ul dintre anii 1439-1440, este documentată de denarul de cupru (**Huszár 605**) bătut de Vladislav I, descoperit în mormântul **M124** săpat în interiorul bisericii. Moneda lui Vladislav I din anul 1442 (Pohl 1974 55) reprezintă ultima descoperire monetară din cimitirul Rădvani²⁹.

---

descoperite în afara contextelor funerare - pledează pentru o întrerupere a locuirii pe durata celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea (Mărginean 2016 103-107).

²⁷ Spre exemplu, în cimitirul Sânnicolau de Beiuș (Toma 2012 26-27), modificarea adusă de domnia lui Sigismund de Luxemburg în structura descoperirilor monetare este evidentă, fiind descoperite trei dintre tipurile monetare emise: denari (3 buc.), parvi (1 buc.) și quartingi (2 buc.).

²⁸ Quartingii de cupru cu argint bătuți după reforma monetară din anul 1430 au cunoscut o devalorizare extrem de rapidă, cursul oficial crescând de la 400 de bucăți la 6 000-8 000 de bucăți pentru un florin, ultima rată de schimb fiind înregistrată spre sfârșitul domniei lui Sigismund de Luxemburg (1435) (Pohl 1968 48; Tóth 2006 172).

²⁹ În campania arheologică din anul 2007, în nivelul de locuire (S VIII B) au fost descoperite două monede bătute de regina Maria (1382-1387, +1395), respectiv Matia Corvin (1458-1490). Denarul Huszár 569 bătut de regina Maria a fost emis cf. cronologiei tradiționale între anii 1384-1395. Cercetările recente au demonstrat că această variantă a denarilor reginei a apărut în prima parte a domniei, cândva între anii 1382-1384 (Tóth 2002; Toma 2012b), și, potrivit compoziției tezaurelor monetare, ei au circulat și în vremea domniei lui Sigismund de Luxemburg. Denarul Huszár 702 a fost bătut de Matia Corvin în anul 1461, înaintea reformei monetare (1467), într-o perioadă în care se practica retragerea din circulație și topirea anuală monedelor (*renovatio monetae*) (Huszár f. a. 555; Pohl 1972 10). În tezaurele monetare transilvănene, denarii lui Matia Corvin de dinainte de reformă apar sporadic, cunoscute fiind tezaurele Șieu II (1496/1501) și Iara (1528) (Toma 2016 39-40).

***

Prezentarea de mai sus a luat naștere în urma unor discuții contradictorii privind capacitatea și modul de folosire al monedelor în datarea sitului arheologic Rădvani. Prin reluarea descoperirilor monetare publicate în monografia sitului menționat (Crișan 2016) atragem atenția asupra limitelor pe care le impun rezultatele cercetării numismatice, adeseori arheologii atribuind monedelor o putere mult prea precisă de datare. Capacitatea de datare a monedei este condiționată de cunoașterea atât a datei de batere, cât și a perioadei de circulație sau folosință, care poate să acopere câteva decenii după ieșirea din monetărie. În cazul monedelor lipsite de indicii privind momentul baterii sau emitentul, cataloagele numismatice oferă mai multe variante, arheologul fiind nevoit să aleagă. În ciuda acestor neajunsuri, monedele pot oferi o cronologie relativ corectă, însă sunt mult prea rare cazurile în care ele pot fi acceptate ca singura sursă de datare.

Fără a face excepție de la problemele abordării interdisciplinare, monedele descoperite la Rădvani au fost folosite, firesc, pentru a răspunde unor întrebări esențiale privind cronologia și periodizarea sitului arheologic: *Care a fost perioada de funcționare a cimitirului fără biserică? Când a avut loc trecerea de la mormintele protocreștine la cimitirul din jurul bisericii? Când a fost construită biserica de zid? Când au avut loc lucrările de refacere a bisericii? Care a fost durata de funcționare a cimitirului din jurul bisericii?* etc.

În unele situații răspunsurile oferite pot fi considerate satisfăcătoare (ex. datarea mormintelor), dar în cazul altora, materialul numismatic se dovedește a fi insuficient (cazul periodizării spațiului funerar) sau incapabil de a răspunde de unul singur (problema apariției bisericii) și întrebările revin nuanțate în sfera arheologiei și a istoriei documentare.

Bibliografie

- Avram 1995 – Al. Avram, *In memoriam Radu Popa: Săpăturile arheologice de la Sânnicolau de Beiuș – locul „La Turn”. Considerații asupra bisericilor-sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, 25, 1995, 65-93.
- Blăjan, Dörner 1978 – M. Blăjan, E. Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII), descoperite pe teritoriul județelor Arad*, în *Ziridava*, 10, 1978, 123-138.
- Bejan, Moga 1979 – A. Bejan, M. Moga, *Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiș)*, în *Tibiscus*, 5, 1979, 159-168.
- Crișan 1992 – I. Crișan, *Sondajul arheologic de la Cefa-Hotari, județul Bihor*, în *Crisia*, 22, 1992, 27-38.
- Crișan et alii 2001 – I. Crișan, S. Stanciu, Fl. Sfrengu, *Cefa, com. Cefa, jud. Bihor (Satul medieval Rădvani)*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2000*, București, 2001, (<http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=1033>).
- Crișan et alii 2002 – I. Crișan, S. Stanciu, Fl. Sfrengu, *Cefa, com. Cefa, jud. Bihor (Satul medieval Rădvani)*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2001*, București, 2002, (<http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=1332>).
- Crișan et alii 2003 – I. Crișan, S. Stanciu, Fl. Sfrengu, *Cefa, com. Cefa, jud. Bihor (Satul medieval Rădvani)*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2002*, București, 2003, (<http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=1915>).
- Crișan et alii 2004 – I. Crișan, S. Stanciu, Fl. Sfrengu, *Cefa, com. Cefa, jud. Bihor (Satul medieval Rădvani)*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2003*, București, 2004, 81-82.
- Crișan 2005 – I. Crișan, *O piatră funrară descoperită în necropola satului medieval Rădvani*, în *Crisia*, 35, 2005, 51-65.
- Crișan 2008 – I. Crișan, *Cefa, com. Cefa, jud. Bihor (Satul medieval Rădvani)*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2007*, București, 2004, 99-100.
- Crișan 2011 – I. Crișan, *Cefa, com. Cefa, jud. Bihor (Punctul: La Pădure)*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2010*, București, 2011, 29-30.
- Crișan 2012 – I. Crișan, *Cefa, com. Cefa, jud. Bihor (Satul medieval Rădvani)*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2011*, București, 2012, 42.
- Crișan, Hora 2005 – I. Crișan, Gina Hora, *Piese de podoabă și de vestimentație din așezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arheologia medievală*, 5, 2005, 87-100.
- Crișan 2006 – I. Crișan, *Pietre cu semne lapidare descoperite în fundația bisericii satului medieval Rădvani*, în *Crisia*, 36, 2006, 51-57.
- Crișan 2016 – I. Crișan, *Cefa – La Pădure. Locuirea medievală și premodernă. Studiu arheologic și istoric*, Oradea, 2016.
- Fekete 1992 – A. Fekete, *Géza fejedelem penzverese?*, în *Az Érem*, 2, 1992, 9-10.
- Gáll 2010 et alii – E. Gáll, B. Gergely, S. Gál, *La răscurce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X-XIII*, Cluj-Napoca, 2010.
- Gáll 2013a – E. Gáll, *Az Erdélyi-Medence, A Partium és a Bánság 10-11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei*, Szeged, 2013.
- Gáll 2013b – E. Gáll, *Dăbâca: necropola din jurul bisericii din Grădina lui A. Tămaș. Câteva idei privind evoluția habitatului de la Dăbâca*, în *Analele Banatului*, s.n., Arheologie. Istorie, 21, 2013, 159-210.
- Gáll 2013c – E. Gáll, *Churchyards in the Transylvanian Basin from 11th to the first half of the 13th centuries. On the beginning of institutionalized Christianity*, în *Marisia. Studii și materiale*, 33 (Arheologie), 2013, 135-290.

- Gedai 1972 – I. Gedai, *István király denára*, în NumKözlöny, 70-71 (1971-1972), 1972, 23-32.
- Gedai 1986 – I. Gedai, *A magyar pénzveréskezdetek*, Budapest, 1986.
- Gedai 2003 – I. Gedai, *Saint Stephan's Coins*, în NumKözlöny, 100-101 (2001-2002), 2003, 35-39.
- Harsányi 1924 – P. Harsányi, *A borossebesi (Arad m.) és vaskóhszikliasi (Bihar m.) árpádkori éremlelet*, în NumKözlöny, 21-22 (1922-1923), 1924, 12-20.
- Hóman 1916 – B. Hóman, *Magyar Pénztörténet 1000-1035*, Budapest, 1916.
- Huszár f.a. – L. Huszár, *Mátyás pénzei*, în *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, Budapest, f. a.
- Huszár 1972 – L. Huszár, *A kispánai vár éremleletei*, în *Az Egri Múzeum Évkönyve*, 8-9 (1970-1971), 1972, 215-219.
- Huszár 1979 – L. Huszár, *Munzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979.
- Jonsson 2003 – K. Jonsson, *Hungarian coins from the Viking Age found in Sweden*, în NumKözlöny, 100-101 (2001-2002), 2003, 59-67.
- Közli 1875 – O. T. Közli, *Hazai leletek*, în *Archaeologiai Értesítő*, 9, 1875, 58-59.
- Kovács 1997 – L. Kovács, *A Kora Árpád-Kori Pénzverésről*, Budapest, 1997.
- Kovács 2006 – L. Kovács, *Megjegyzések Saltzer Ernő kincskataszterének korai, 1000-1141 közötti keltezésű leletekre vonatkozó címszavaihoz*, în NumKözlöny, 104-105 (2005-2006), 2006, 30-56.
- Király 1952 – F. Király, *A szabadszállási Zsigmond korabeli éremlelet*, în NumKözlöny, 50-51 (1951-1952), 1952, 27-37.
- Mărginean 2016 – Fl. Mărginean, *The Lower Mureş Valley, a Link between Central Europe and Transylvania in the Early Middle Ages (Archaeological Evidence)*, în *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, 13, 2016, 81-119.
- Munteanu 2007 – C. Munteanu, *Informații referitoare la două tezaure medievale timpurii descoperite în Transilvania*, în *Monedă și comerț în sud-estul Europei, I. Lucrările întâlnirii din anul 2007. Sibiu – capitală culturală europeană*, Sibiu, 2007, 183-186.
- Pap, Bartók 1996 – Fr. Pap, B. Bartók, *Tezaurul monetar de la Vârghiș, j. Covasna (sec. XV)*, în *Acta*, 1, 1996, 181-187.
- Pap, Blăjan 1995 – Fr. Pap, M. Blăjan, *Tezaurul monetar de la Bărabanț, jud. Alba (sec. XI-XII)*, în *AMN*, 32/1, 1995, 489-496, pl. I-IV.
- Pohl 1972 – A. Pohl, *Hunyadi Mátyás Birodalmának Ezüstpénzei 1458-1490*, Budapest, 1972.
- Pohl 1968 – A. Pohl, *Zsigmond király pénzverése (1387-1437)*, în NumKözlöny, 66-67 (1967-1968), 1968, 43-56.
- Pohl 1974 – A. Pohl, *I. Ulászló király pénzverése*, în NumKözlöny, 72-73 (1973-1974), 1974, 49-58.
- Pohl 1982 – A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540*, Budapest, 1982.
- Pohl 1983 – A. Pohl, *Pénzverés Nagy Lajos korában*, în NumKözlöny, 80-81 (1981-1982), 1983, 71-77.
- Popa 1976 – R. Popa, *Streisângeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11.-14. Jahrhunderts im Süden Transsilvaniens*, în *Dacia*, 20, 1976, 37-61.
- Popa, Chidioșan 1988 – R. Popa, N. Chidioșan, *O reședință feudală din secolele XI-XII de la Sânnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru (jud. Bihor)*, în *Materiale*, 1988, 225-234.
- Réthy 1899 – L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I kötet, Árpádházi Királyok Kora*, Budapest, 1899.
- Roska 1913 – M. Roska, *Árpádkori temető Vajdahunyadon*, în *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből*, 4, 1, 1913, 166-190.

- Roska 1914 – M. Roska, *Árpádkori temető Várfalván*, în *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 5, 1, 1914, 125-168.
- Roska 1914 – M. Roska, *A Gyulavarsándi (Arad M.) Laposhalom rétegtani viszonyai*, în *Folia Archaeologica*, 3-4, 1941, 45-60.
- Rustoiu et alii 2008 – A. Rustoiu, A. Dragotă, S. Oța, M. Drîmbărean, V. Deleanu, *Monede arpadiene descoperite în cimitirul de la Alba Iulia - str. Brîndușei*, în *Sașii și concetățenii lor ardeleni. Studia in honorem Dr. Thomas Nágler*, Alba Iulia, 2009, 19-33.
- Sabău 1958 – N. Sabău, *Circulație monetară în Transilvania secolelor XI-XIII*, în *lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, 2, 1958, 269-301.
- Tóth 2002 – C. Tóth, *Mária királynő dénárjainak korrendje*, *Az Èrem*, 2, 2002, 7-12.
- Tóth 2006 – C. Tóth, *La frappe de la monnaie en Hongrie sous Sigismund de Luxembourg*, în *Sigismundus Rex et Imperator. Art et culture au temps de Sigismund de Luxembourg 1387-1437. Catalogue de l'exposition*, Mainz, 2006.
- Tóth 2003/1 – C. Tóth, *I. Lajos „szerecsenfejes” és „szentlászlós” dénárjainak korrendje. I. Rész*, în *Az Èrem*, 1, 2003, 5-12.
- Tóth 2003/2 – C. Tóth, *I. Lajos „szerecsenfejes” és „szentlászlós” dénárjainak korrendje. II. Rész*, în *Az Èrem*, 2, 2003, 1-6.
- Tóth 2004 – C. Tóth, *I. Lajos „szerecsenfejes” és „szentlászlós” dénárjainak korrendje. III. Rész*, în *Az Èrem*, 1, 2004, 1-6.
- Toma 2012a – C. Toma, *Coins from the Cemeteries Investigated in the Sector of „La Turn” and „Dealul Bisericii” in the Archaeological Site of Sânnicolau, Beius (Bihar Co.)*, în *Caietele ARA*, 3, 2012, 23-45.
- Toma 2012b – C. Toma, *Observations on the typology of the denarii issued by Mary, the queen of Hungary (1382-1395). The coin hoard from Cluj-Mănăștur*, în *AMN*, 49/II, 2012, 411-456.
- Toma 2016 – C. Toma, *Tezaure monetare și tezaurizare în Transilvania secolelor XV/XVI-XVII*, Oradea, 2016.
- Unger 1960 – E. Unger, *Magyar Éremhatározó. I füzet (1000-1307)*, Budapest, 1960.
- Velter 2002 – A.-M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V-XII*, București, 2002.

